

TADEUSZ MARSZAŁ*

Fajbuś Opatowski – szadkowski kupiec i człowiek sukcesu z początku XIX wieku

STRESZCZENIE | Pierwsza połowa XIX wieku to okres szybkiego rozwoju gospodarczego na ziemiach polskich, stwarzającego duże możliwości poprawy bytu tak całych społeczności lokalnych, jak i pojedynczych osób. Postacią, która odniosła sukces w wymiarze ekonomicznym, jest szadkowski mieszczanin wyznania mojżeszowego, Fajbuś Opatowski – osoba z inicjatywą, przedsiębiorcza, innowacyjna i niebojąca się podejmowania ryzyka. Początkowo prowadził interesy w rodzinnym Szadku, zajmując się handlem (głównie solą). Z czasem poszerzał zakres działalności, aby ostatecznie skoncentrować się na handlu wełną i sukniem. F. Opatowski utrzymywał szerokie kontakty z coraz liczniejszą grupą zduńskowolskich sukienników. Organizował produkcję sukna w systemie nakładczym – zaopatrywał tkaczy w wełnę i odbierał od nich wyprodukowaną tkaninę. W połowie lat 20. przeniósł się z rodzinnego Szadku do szybko rozwijającej się Zduńskiej Woli. Wkrótce stał się największym przedsiębiorcą handlującym wyrobami włókienniczymi w powiecie szadkowskim i dorobił się dużego majątku.

SŁOWA KLUCZOWE | Fajbuś Opatowski, sukiennictwo, Szadek, Zduńska Wola

Fajbuś Opatowski – a Szadek merchant and man of success from the beginning of 19th century

SUMMARY | The first half of 19th century was a time of rapid economic development on Polish territories, which created great opportunities for the improvement of the quality of life of entire local communities as well as individuals. One of the persons who were successful in the economic sphere was Fajbuś Opatowski, a Szadek burgher of Mosaic confession. He was a man having initiative and entrepreneurial spirit,

* Tadeusz Marszał, prof. dr hab., Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, e-mail: tadeusz.marszal@geo.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0002-6388-1867>

innovative and not afraid of taking risks. He first conducted business activity in Szadek, dealing mainly in salt trading. Gradually he expanded the scope of business, to concentrate finally on trading in wool and cloth. F. Opatowski maintained contacts with an increasing number of clothiers in Zduńska Wola. He used the outwork system in cloth manufacture – provided the weavers with wool and collected the produced cloth. In the mid-1820s he moved from Szadek to Zduńska Wola, which was growing very quickly at that time. Soon his textile business grew to become the biggest in Szadek district and he made a fortune.

KEYWORDS | Fajbuś Opatowski, cloth manufacture, Szadek, Zduńska Wola

Na przełomie XVIII i XIX wieku Szadek był niewielką miejsciną, w której większość mieszkańców trudniła się rolnictwem – miejscem pozbawionym dawnej roli dobrze prosperującego poważnego ośrodka produkcji rzemieślniczej i wymiany handlowej. W końcu XVIII wieku to spokojne i sensne miasteczko zamieszkiwało zaledwie niecałe 0,7 tys. osób, wśród których 45 trudniło się rzemiosłem, 13 handlem, a 7 prowadziło wyszynk. Znaczący był udział ubogich mieszkańców – 30 utrzymywało się z żebrania, zaś kolejnych 11 przebywało w szadkowskim przytułku. Liczba pustych, niezabudowanych placów (177) znacznie przewyższała liczbę zamieszkałych domów (119)¹.

W XIX wieku, wraz z rewolucją przemysłową, pojawiły się nowe możliwości rozwoju. Także w Szadku zarysowały się pewne symptomy ożywienia gospodarczego², jednak wkrótce okazało się, że działania podejmowane na rzecz sprowadzenia fabrykantów, utworzenia nowej dzielnicy przemysłowej i ożywienia gospodarki miasta spełzły na niczym. Próba przekształcenia Szadku w znaczący ośrodek przemysłowy nie powiodła się, a „sprowadzone kilka familii fabrykantów, nie będąc w stanie się utrzymać, do innych miast fabrycznych przeprowadzić się musiało”³. Szadek w odróżnieniu od

¹ Por. T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995, s. 31.

² W pierwszej dekadzie XIX w. liczba mieszkańców miasta wzrosła do ponad 1,1 tys. osób, a liczba domów do 151. W 1819 r. w Szadku było już 49 rzemieślników. W 1829 r. liczba zasiedlonych przez blisko 1,5 tys. mieszkańców siedlisk sięgała 325, *ibid.*, s. 32–33.

³ AGAD Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 1787 [za:] M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3, s. 66.

pobliskiej Zduńskiej Woli znalazł się wśród ośrodków, które ominęła szansa rozwoju związanego z procesami industrializacji⁴.

Polityka gospodarcza władz Królestwa Polskiego i zmiany zachodzące na ziemiach Polski Środkowej tamtych lat stwarzały ogromne możliwości poprawy bytu, tak w wymiarze całych społeczności lokalnych, jak i pojedynczych osób – posiadających inicjatywę, przedsiębiorczych i innowacyjnych, które potrafiły się odnaleźć w szybko zmieniającym się otoczeniu społeczno-gospodarczym. Odrębną sprawą były ogromne koszty społeczne, które w warunkach rodzącej się gospodarki kapitalistycznej (i szybkiej koncentracji kapitału w rękach jednostek najbardziej prężnych) towarzyszyły dynamicznym procesom rozwojowym – obok ludzi sukcesu rosły rzesze tych, których dotknęła pauperyzacja.

Przykładem człowieka sukcesu tamtego czasu jest szadkowski mieszczanin wyznania mojżeszowego – Fajbuś⁵ Opatowski, który doskonale odnalazł się w nowej rzeczywistości gospodarczej pierwszej połowy XIX wieku (w przeciwieństwie do Szadku, miasta, które tego okresu „straconych szans rozwojowych” nie może zaliczyć do chlubnych kart swojej bogatej, wielowiekowej historii).

*****

Fajbuś Opatowski, syn Elyakima Getzela Opatowskiego⁶, urodził się około 1775 roku⁷, najprawdopodobniej w Szadku, gdzie mieszkał do końca pierwszego ćwierćwiecza XIX wieku. Wraz z młodszą o dziesięć lat żoną Dramą (z domu Boruch, urodzoną około 1784 roku⁸) byli jedną z ponad 50 rodzin wyznania mojżeszowego osiadłych w Szadku, zamieszkivanym w tamtym czasie także przez blisko 200 rodzin wyznania katolickiego i kilkanaście protestanckich. Fajbuś Opatowski miał liczną rodzinę – dostępne akta metrykalne poświadczają

4 Więcej na ten temat zob. T. Marszał, *Szadkowskie ogłoszenie reklamowe z 1837 roku – asumpt do kilku uwag na temat osadnictwa niemieckiego i rozwoju rzemiosła tekstylnego w Szadku na początku XIX w.*, „Biuletyn Szadkowski” 2019, t. 19, s. 51–75.

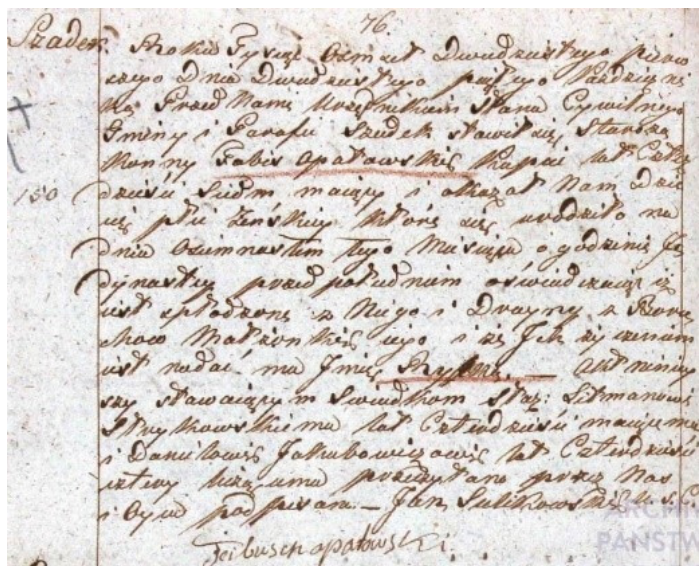
5 W dokumentach i literaturze możemy znaleźć różne zapisy tego imienia: Faybuś, Fabiś; on sam na aktach urodzenia swoich dzieci podpisywał się Feibusch lub Fejbus.

6 Elyakim Getzel Opatowski, zm. 1815 r. w Szadku, <https://www.geni.com/people/Shraga-Fabisz-Berek-Opatowski/6000000026163225148> [dostęp: 13.01.2023].

7 Dane dostępne w aktach metrykalnych dzieci F. Opatowskiego, dotyczące jego wieku, różnią się między sobą – większość z nich wskazuje na lata 1774–1776.

8 Dane dostępne w aktach metrykalnych dzieci Dramy Opatowskiej z d. Boruch, dotyczące jej wieku, znacznie różnią się między sobą – większość z nich wskazuje na lata 1782–1786.

posiadanie co najmniej sześciorga dzieci – synów: Gezela (ur. 1819 w Szadku)⁹, Davida Lejbusia (ur. 1820 w Szadku)¹⁰, Lejzera Majera (ur. 1824 w Szadku)¹¹ oraz córek: Pessy (ur. około 1809 w Szadku)¹², Debory (ur. 1816 w Szadku)¹³, Ryfki (ur. 1821 w Szadku)¹⁴ i Fayge (ur. 1825 w Zduńskiej Woli)¹⁵.

Fot. 1. Akt urodzenia (18.10.1821) Ryfki c. Fajbusia i Dramy z d. Boruch Opatowskich

Źródło: Szadek 150/1821

Rodzina F. Opatowskiego – jedna z 25 rodzin żydowskich, które zamieszkiwały miasto jeszcze przed 1792 rokiem, kiedy została wydana zgoda na osiedlanie się w Szadku ludności wyznania mojżeszowego – zajmowała dom oznaczony numerem 128¹⁶. W domu tym mieszkała także młodsza siostra

9 Akt urodzenia Szadek 133/1819.

10 Akt urodzenia Szadek 80/1820.

11 Akt urodzenia Szadek 68/1824.

12 <https://www.geni.com/people/Shraga-Fabisz-Berek-Opatowski/600000026163225148> [dostęp: 13.01.2023].

13 Akt urodzenia Szadek 12/1816.

14 Akt urodzenia Szadek 150/1821.

15 Akt urodzenia Zduńska Wola 150/1825.

16 Posesje w mieście zgodnie z ówczesnym prawem miały numerację ciągłą. Odrębną numerację nieruchomości według ulic w podziale na stronę parzystą i nieparzystą wprowadzono dopiero po I wojnie światowej.

Fajbusia, Channa wraz z mężem Litmanem Strykowskim oraz dziećmi. Sąsiednią posesję (pod numerem 127) zajmował wraz z rodziną młodszy brat Fajbusia – Abraam Opatowski.

Okres do 1925 roku (szadkowski)

F. Opatowski, podobnie jak kilku innych starozakonnych szynkarzy szadkowskich¹⁷, początkowo zajmował się niezwykle intratną działalnością, jaką był wymagający jedynie wykupienia koncesji handel solą. Brak większych zasobów i kopalni soli w Księstwie Warszawskim (z wyjątkiem niewielkiego wydobycia na Kujawach) utrudniał zaopatrzenie rynku wewnętrznego w ten niezwykle ważny towar. Dostawy sprowadzanej z zagranicy soli rząd Księstwa zabezpieczał na drodze zawierania kontraktów z tzw. liwerantami¹⁸. Liweranci, dysponując odpowiednio dużym kapitałem, płacili złotem lub srebrem za sprowadzaną z zagranicy sól, a w sytuacji niedoboru tego deficytowego towaru czerpali z handlu ogromne zyski¹⁹.

Innym ważnym źródłem dochodu dla trudniącego się handlem F. Opatowskiego były dostawy żywności i furazu²⁰ dla wojska, zwłaszcza że Szadek był miejscem zakwaterowania oddziału stacjonującego tu na stałe²¹.

Osiągnięte na handlu solą zyski F. Opatowski zamierzał zainwestować w pozahandlowy rodzaj działalności o charakterze produkcyjnym. Ponieważ w okolicach Szadku był uprawiany tytoń, postanowił założyć fabrykę tabaki. Początkowo starania te zakończyły się niepowodzeniem – przyczyną był

---

17 Szynkarz, inaczej karczmarz, właściciel (dzierżawca) gospody. Wśród 11 działających w Szadku szynkarzy 8 było Żydami (Szymon Goldblum, Dawid Szmul, Fajbuś Opatowski, Herszlik Dawidowicz, Lipman Strykowski, Dawid Granaus, Józef Koppel i Jakub Opatowski). Zob. D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego, studium gospodarcze*, Częstochowa 2001, s. 117 [za:] J. Stulczewski, *Żydzi w Szadku – rys historyczny*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 144.

18 Liwerant, pośrednik, dostawca towarów (zwłaszcza dla wojska i dworu).

19 R.W. Kowalczyk, *Szadek na tle sytuacji gospodarczej departamentu kaliskiego przelomu stuleci XVIII i XIX*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, t. 8, s. 129–130. Więcej na temat handlu solą zob. R.W. Kowalczyk, „*Polityka solna*” w *Księstwie Warszawskim w latach 1807–1815*, „Przegląd Historyczny” 2009, nr 100/4, s. 761–780.

20 Furaż – pasza dla koni wojskowych.

21 Już na przełomie XVIII i XIX w. w Szadku był zorganizowany garnizon, w którym stacjonowało 120 żołnierzy pruskich (plus 70 członków ich rodzin). Od tego czasu, także w okresie Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego, załoga wojskowa w Szadku kwaterowała na stałe. Zob. T. Marszał, *Historia Szadku w „Studium historyczno-urbanistycznym” J. Goldberga*, „Biuletyn Szadkowski” 2020, t. 20, s. 50.

obowiązujący zapis edyktu z 10 grudnia 1797 roku, który zezwalał na zakup liści tytoniu wyłącznie na targu w mieście, co nie zabezpieczało w wystarczającym zakresie zaopatrzenia w potrzebny do produkcji surowiec. Prawo to zostało zmienione w 1810 roku²², a wydany dekret zezwalał na handel tytoniem i tabaką wyłącznie producentom posiadającym odpowiednie koncesje. Ta zmiana prawa umożliwiła F. Opatowskiemu podjęcie starań o uzyskanie koncesji i przystąpienie do działań mających na celu uruchomienie fabryki. Ostatecznie F. Opatowski wszedł w spółkę z Józefem Koppelem i 27 czerwca 1810 roku uzyskał zezwolenie na uruchomienie fabryki²³. Dość szybko interes ten okazał się jednak niezbyt dochodowy, zwłaszcza gdy kilkanaście miesięcy później (23 grudnia 1811 roku) władze Księstwa obciążyły wszystkie fabryki zwiększonym podatkiem od sprzedaży wyrobów tytoniowych²⁴.

W 1814 roku F. Opatowski zawarł umowę z burmistrzem Szadku, Antonim Drobińskim, na dzierżawę podatków: brukowego, targowego i miejscowego²⁵. Wkrótce Fajbuś wycofał się z nierentownej produkcji tabaki i pod koniec drugiego dziesięciolecia XIX wieku wziął w dzierżawę dochody z wagi miejskiej w Szadku, a czasowo również z uboju zwierząt.

Jeszcze w 1816 roku F. Opatowski był określany jako „handlarz różnych efektów”²⁶. Kluczowym rodzajem działalności z punktu widzenia interesów ekonomicznych F. Opatowskiego okazała się jednak jego aktywność w sferze przetwórstwa włókienniczego. Rosnąca w regionie produkcja sukna, kierowana na rynek krajowy, służyła m.in. zaspokojeniu potrzeb wojska. To właśnie z dostaw dla wojska F. Opatowski czerpał spore zyski już w drugiej dekadzie XIX wieku. W 1819 roku sprzedał znaczne ilości sukna wełnianego kupcom z Lutomska i Opoczna²⁷. Kolejne partie sukna zbywane przez F. Opatowskiego trafiały poprzez pośredników na eksport do Rosji. W 1822 roku sprzedał

22 Zmiana prawa wprowadzona 5 stycznia 1810 r. spowodowana była rosnącym napływem tabaki nielegalnie przemycanej z zagranicy.

23 31 października 1810 r. koncesję na prowadzenie fabryki w Szadku dostał także wzbogacony na handlu solą starozakonny Szmul Dawidowicz. AGAD Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych, sygn. 1783, k. nlb.; sygn. 1785, k. nlb.; APB, KWIDDDBNPW 1796–1807, sygn. 621, k. 6 [za:] R.W. Kowalczyk, *Szadek...*, *op. cit.*, s. 138.

24 R.W. Kowalczyk, *Szadek...*, *op. cit.*, s. 138.

25 Zob. Akta notariusza szadkowskiego Józefa Dydyńskiego nr 740 z 15 marca 1814 r.

26 Zob. akt urodzenia córki Debory (Szadek 12/1816).

27 Akta notariusza powiatu szadkowskiego z 1819 r., s. 66; (Archiwum Państwowe w Sieradzu) [za:] J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 r.*, Łódź 1973, s. 42.

sukno o wartości 5,4 tys. złp Stefanowi Złotnickiemu, a kolejną partię o wartości 7 tys. złp Moskwowi Hillerowi Warszawskiemu i Gabryelowi Działkowskemu, kupcom zajmującym się handlem z Rosją. Ci sami kupcy w kwietniu 1823 roku zakupili od F. Opatowskiego sukno za 9 tys. złp i zobowiązali się „takową sumę dziewięć tysięcy złp oddać Opatowskiemu i w dniu 1 lipca roku bieżącego niezawodnie wypłacić, a gdyby wcześniej, jak przed pierwszym lipca, z Rosji powrócić mieli, to natychmiast [...] winną sumę wypłacić winni będą”²⁸.

W 1824 roku na potrzeby lokalnych rzemieślników F. Opatowski zakontraktował u hodowcy owiec z Ralewic dostawę wełny: „Jablkowski sprzedaje str[ozakonemu] Faybusiowi Opatowskiemu wszelką wełnę z owiec swoich w Ralewicach utrzymywanych, w gatunku poprawnym z hiszpańskich jednostrzyżnych, wszelką, jaką tylko na wiosnę następującą z tychże ostrzyże, za cenę po talarów dziesięć, czyli złotych polskich sześćdziesiąt umówioną za kamień²⁹. Przy tym zobowiązuje się do czystego wyprania i przyzwoitego wypakowania tejże wełny, która tu do miasta Szadku przystawiona i na wagę miejską odważoną będzie”³⁰.

Otwarcie rosyjskich rynków zbytu dla polskiego sukna pozwoliło F. Opatowskiemu na zwiększenie skali prowadzonej działalności kupieckiej i osiągnięcie większych zysków. Bardzo szybko stał się on głównym organizatorem zbytu sukna na rynek rosyjski – w 1825 roku wartość sukna wyeksportowanego z jego udziałem na rynki wschodnie (do Rosji i Chin) wyniosła blisko 19 tys. złp³¹.

Włókiennictwo, początkowo sukiennictwo, a później produkcja wyrobów bawełnianych, było najbardziej intratnym i szybko rozwijającym się sektorem gospodarki na początku XIX w. Toteż nic dziwnego, że F. Opatowski, człowiek niezwykle przedsiębiorczy, już w latach 1818–1819 zaangażował się w handel wełną i suknem, a później także w produkcję wyrobów tekstylnych. W pierwszej połowie lat 20. XIX wieku F. Opatowski stał się największym przedsiębiorcą tej branży w Szadku. Poza nim, ale już na mniejszą skalę, wełną w tym mieście handlowali też Józef Kopel (który od 1829 roku posiadał własny skład wełny)³² i Mendel Lewin³³.

---

28 Akta notariusza powiatu szadkowskiego z 1822 r. cz. I, s. 296 (Archiwum Państwowe w Sieradzu) [za:] J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 59.

29 Kamień – jednostka wagi równa 12,96 kg.

30 Akta notarialne powiatu szadkowskiego z 1824 r., nr 428, [za:] G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego (1815–1870)*, t. 1: *Przemysł*, Łódź 1964, s. 256.

31 J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 60.

32 J. Stulczewski, *Żydzi w Szadku – rys historyczny*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 144.

33 J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 57.

Wkrótce Szadek, miejsce zamieszkania F. Opatowskiego, okazał się niezbyt atrakcyjny z punktu widzenia prowadzonej przez niego na coraz większą skalę działalności gospodarczej. W przeciwieństwie do wielu innych ośrodków regionu miasto to nie zanotowało znaczącego napływu rzemieślników i pozostawało na marginesie szybko dokonujących się zmian ekonomicznych. Widać to szczególnie w zestawieniu z rozwojem pobliskiej Zduńskiej Woli – notującej wzmożony napływ osadników gotowych zaangażować zdobyte wcześniej kapitały w produkcję włókienniczą (zob. tab. 1) – która dla F. Opatowskiego stała się szczególnie atrakcyjnym miejscem do robienia interesów.

Tablica 1. Produkcja wyrobów wełnianych, bawełnianych i lnianych w Szadku oraz Zduńskiej Woli w latach 1821–1825*

Rok	Liczba majstrów		Liczba czeladników		Liczba warsztatów	
	Szadek	Zduńska Wola	Szadek	Zduńska Wola	Szadek	Zduńska Wola
Produkcja wyrobów wełnianych						
1821	7	17	X	X	7	17
1823	7	126 ^a	–	78	7	122
1824	3	144	–	119	3	119
1825	6	144	1	119	5	119
Produkcja wyrobów bawełnianych i lnianych						
1824	–	46	–	40	–	79 ^b
1825	3	58	2	40	3	91

* wielkość produkcji podana w postawach (1 postaw – średnio 22 łokcie)³⁴

^a w tym jeden majster farbiarski, dwóch majstrów postrzygaczy i jeden folusznik

^b w tym 37 warsztatów do produkcji płócien i 42 warsztaty do produkcji tkanin bawełnianych.

Źródło: K. Badziak, K. Woźniak (oprac.), *Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823–1832*, Łódź 1998, tab. 1–3 oraz G. Missalowa (oprac.), *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego. Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim*, t. I, Warszawa 1957, s. 7

³⁴ Postaw – jednostka miary tkanin, głównie sukna, w XIX w.

Mieszkając jeszcze w Szadku, F. Opatowski utrzymywał szerokie kontakty z przedsiębiorcami zduńskowolskimi. Organizując produkcję sukna w systemie nakładczym, zaopatrywał w wełnę i odbierał wyprodukowany towar od coraz większej liczby zduńskowolskich tkaczy, którzy mieli trudności w samodzielnym organizowaniu zaopatrzenia w surowiec i zbytu tkanin na lokalnym rynku³⁵. W 1823 roku zawarł umowę z dziedzicem miasta, Stefanem Złotnickim, w której zobowiązywał się do wystawienia „ciepłych ram” (suszarni sukna). Konsekwencją tego zaangażowania było złożenie podpisu pod przygotowanym w 1824 roku wnioskiem o przekształcenie wsi Zduńska Wola w miasto. F. Opatowski był jedną z 32 osób, które w 1924 roku otrzymały w Zduńskiej Woli plac pod zasiedlenie. W czerwcu 1824 roku F. Opatowski był jeszcze notowany jako „kupiec w Szadku zamieszkały”³⁶, a w 1825 roku jest już „starozakonnym mieszkającym w Zduńskiej Woli”³⁷.

Okres zduńskowolski

W trzeciej dekadzie XIX wieku, dzięki staraniom dziedzica Stefana Złotnickiego, zaczął się masowy napływ do Zduńskiej Woli tkaczy, którzy przybywali zarówno spoza granic Królestwa Polskiego, jak i z pobliskich miejscowości (także Szadku). Rozwój Zduńskiej Woli przyspieszyło uzyskanie praw miejskich w 1825 roku³⁸.

Większość sukienników dysponowała niewielkim kapitałem oraz zgromadzonym w jednej izbie domu mieszkalnego podstawowym zestawem maszyn i urządzeń do produkcji tkanin³⁹. Początkowo sukiennicy sami zaopatrywali się w narzędzia i surowce (nierzadko korzystając z pożyczek) oraz trudnili się zbytem wyprodukowanych tkanin. Z czasem rosnąca liczba warsztatów tkackich spowodowała pojawienie się trudności w zakresie

---

35 Nakładcami często stawali się liwieranci i handlarze wyznania mojżeszowego pochodzący z miasteczek nieposiadających własnego przemysłu.

36 Zob. akt urodzenia syna Lejzera Majera (Szadek 68/1824).

37 Zob. akt urodzenia córki Fayge (Zduńska Wola 120/1825).

38 W latach 1821–1830 liczba mieszkańców Zduńskiej Woli wzrosła dziesięciokrotnie, do ponad 3,7 tys.; szczególnie silny napływ ludności przypada na lata 1826–1827 (przyrost o blisko 1,5 tys. osób).

39 W skład tego podstawowego wyposażenia wchodziły gremple (służące do szarpania surowej wełny), maszyna do rozwłókniania szmat na surowiec wtórny (tzw. „wilk”), maszyna do przędzenia, kółko do zwijania przędzy oraz warsztat tkacki (czasem także kądź farbiarska).

dostaw surowca i zbytu wyrobów gotowych realizowanych w drodze indywidualnych drobnych transakcji przez poszczególne zakłady rzemieślnicze. To stanowiło impuls do pojawienia się pośredników w handlu surową wełną i tkaninami, skupujących od drobnych wytwórców sukno i zaopatrujących ich w materiały potrzebne do produkcji. Pośrednicy koncentrujący w swoich rękach obrót surowcami i wyrobami gotowymi w krótkim czasie uzależnili od siebie drobnych producentów i już pod koniec lat 20. w Zduńskiej Woli powszechna stała się organizacja produkcji włókienniczej w systemie nakładczym.

W tych nowych warunkach społeczno-gospodarczych świetnie odnalazł się F. Opatowski. Słaby rozwój szadkowskiego rękodzielnictwa sukienniczego skłonił go w 1824 roku lub początkach roku 1825 do przeprowadzki do prężnie rozwijającej się Zduńskiej Woli⁴⁰. Zamieszkał najprawdopodobniej przy jednej z dwóch ulic: Stefana (obecnie ulica Sieradzka) lub Ogrodowej – ulic zbiegających się przy narożniku rynku, w którym była usytuowana synagoga⁴¹. Ulice te przeznaczone były na osadnictwo ludności żydowskiej⁴², w tamtym czasie stanowiącej niespełna 1/5 populacji miasta⁴³.

40 W kwietniu 1824 r., gdy rodził się jego syn Lejzer Majer, F. Opatowski mieszkał jeszcze w Szadku.

41 Synagoga usytuowana na placu (nr 41) po zachodniej stronie rynku została urządzona w budynku nabytym w 1823 r. od Stefana Prawdzic-Złotnickiego przez reprezentujących gminę żydowską Jakuba Hillera Warszawskiego, Gabriela Bernsteina i Abrama Wrocławskiego. Zob. Z. Włodarczyk, *Początki parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli – list Stefana Złotnickiego do władz administracyjnych Królestwa Polskiego (1825 r.)*, „Na Sieradzkich Szlakach”, 2017, nr 1, s. 19.

42 Regulował to przywilej cesarski z 1825 r. nadający Zduńskiej Woli rangę miasta. Żydzi posiadający wcześniej nabyte nieruchomości mogli nadal je użytkować. Zapis warunków przemianowania osady Zduńska Wola na miasto stwierdza, iż „Stawający Złotnicki nie życzy sobie, aby przyszło m. Zduńska Wola napełnione było lidem wyznania mojżeszowego i dlatego zastrzeżone mieć pragnie, iż nowo przybywający z innego miejsca do Zduńskiej Woli starozakonny tylko za wspólnym pozwoleniem dziedzica i urzędu municypalnego przyjęty być może, w ogólności zaś zastrzega, aby ludność starozakonnych nie przenosiła ro. części ludności chrześcijańskiej. Starozakonni w rynku mieszkający mają być wyrugowani i place nabywać ma im wolno być tylko w ulicy Stefana i Ogrodowej”. AGAD Komisja Województwa Kaliskiego, Kalisz II, 465. Akta w przedmiocie wyniesienia osady Zduńska Wola do rzędu miast, k. 17–240, kopia [za:] R. Kaczmarek (oprac.), *Źródła do historii miast Łódzkiego Okręgu Przemysłowego w XIX w.*, Warszawa 1958, s. 545.

43 W 1827 r. Zduńską Wolę zamieszkiwało 468 osób wyznania mojżeszowego. Od połowy lat 20. liczba ludności żydowskiej w mieście rosła w szybkim tempie, pomimo nałożonych przez władze restrykcji i ograniczeń dotyczących osadnictwa tej grupy narodowościowej.

W kwietniu 1826 roku F. Opatowski za kwotę 1,4 tys. złp kupił przy ul. Stefana w Zduńskiej Woli plac wraz z domem, zwanym „kuźnią”⁴⁴. Dwa lata później, w kwietniu 1828 roku, nieruchomość tę odsprzedał zduńskowolskiemu kupcowi Józefowi Michałowi Neuschatenowi⁴⁵. Rok później, w czerwcu 1829 roku, od tegoż Józefa Michała Neuschatena wydzierżawił na 6 lat murowany dom z drewnianą przybudówką, stajnią i spichrzem, położony przy ul. Sieradzkiej nr 37 w Zduńskiej Woli⁴⁶.

Prowadzona z coraz większym rozmachem działalność kupiecka, rosnąca zamożność i pozycja społeczna miały wpływ na kolejne zmiany miejsca zamieszkania. Regulacje zawarte w dokumencie nadającym Zduńskiej Woli prawa miejskie stanowiły, że Żydzi mogą zamieszkiwać również przy innych niż wyznaczone dla nich ulicach, ale pod warunkiem, że są to niezależni producenci posiadający własną tkalnię bądź kupcy zajmujący się obrotem wyrobami tekstylnymi na dużą skalę, którzy wybudują na pustych placach (lub placach z drewnianą zabudową) murowany dom kryty dachówką⁴⁷. Korzystając z tych uregulowań, w 1927 roku F. Opatowski, który pragnął opuścić rewir żydowski i zamieszkać w domu odpowiadającym jego statusowi, podjął starania o uzyskanie zgody na wybudowanie domu i zamieszkanie w rynku zduńskowolskim. Prośbę w tej sprawie adresowaną do Komisji Województwa Kaliskiego poparł dziedzic Stefan Złotnicki, uzasadniając to tym, iż przy rynku znajduje się wolny plac należący do F. Opatowskiego, gotowego wybudować murowany kryty dachówką parterowy dom i podkreślając, iż „Fajbuś Opatowski w znacznej ilości handel sukna zduńskowolskiego utrzymuje i takowego eksportację za granicę do Rosji i Chin popiera,

44 Zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 108 z 10 kwietnia 1826 r.

45 Zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 211 z 22 kwietnia 1828 r.

46 Zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 272 z 23 czerwca 1829 r.

47 J. Goldberg, *The History of Jewish Settlement in Zdunska-Wola* [w:] E. Ehrlich, L. Kaye-Klin (red.) *The Zdunska-Wola Book*, Tel Aviv 1968, s. 12. Zgodnie z postanowieniem namiestnika królewskiego z 25 października 1825 r. nadającego Zduńskiej Woli prawa miejskie *pozwała się mieszkania w ulicach egzymowanych tym Żydom, którzy na placach pustych lub w miejscu drewnianych domów domy murowane z cegły, dachówką kryte pobudują i przy tym są z osoby swojej fabrykantami, lub rękodzielnikami albo zakład rękodzielniczy na swój rachunek utrzymują lub handel znaczny wyrobów rękodzielniczych miejscowych prowadzą*. Postanowienie namiestnika królewskiego Zajączka wydane w Radzie Stanu, wynoszące do rzędu miast osadę Zduńska Wola i zezwalające na korzystanie z praw służących miastom prywatnym w Królestwie Polskim. Zob. R. Kaczmarek (oprac.), *op. cit.*, s. 551.

przez co użyteczny dla zakładu fabrycznego tutejszego jest⁴⁸. Pozwolenie na budowę domu poza rewirem żydowskim uzyskał, ale nie udało mu się załatwić zgody Komisji Województwa Kaliskiego na przejęcie po śmierci domu przez jego synów⁴⁹.

W styczniu 1827 roku F. Opatowski zawarł umowę z burmistrzem miasta Zduńska Wola Janem Kellerem na dzierżawę na okres trzech lat dochodów z miar i wag⁵⁰.

Po przeprowadzce do Zduńskiej Woli F. Opatowski dalej rozwijał działalność handlową, tak że pod koniec lat 20. był już jednym z największych nakładców organizujących produkcję sukienniczą w skali całego powiatu szadkowskiego. Obok niego wiodącą rolę w organizacji produkcji sukienicznej w Zduńskiej Woli odgrywała spółka utworzona przez mieszkańców w Łasku Abrama Kempnińskiego i Borucha Langiera⁵¹.

Latem 1825 roku F. Opatowski wełnę skupował od okolicznych chłopów jeszcze dla dziedzica Stefana Złotnickiego (łącznie za kwotę 2 120 złp), który następnie odsprzedawał ją zduńskowolskim tkaczom. Ale już rok później F. Opatowski skupował wełnę na własny rachunek, odbierając ją w każdych ilościach dostarczonych przez hodowców⁵². W sytuacji rosnącego zapotrzebowania, w celu zabezpieczenia dostaw surowca w kolejnych latach, wełna była często skupowana jeszcze przed stryżeniem owiec, przy jednoczesnym określeniu wymogów co do jakości surowca. Nierzadko taka transakcja miała formę udzielanej hodowcy owiec pożyczki pod zastaw jeszcze nie zstryżonej wełny (a nawet pod zastaw całego stada owiec)⁵³.

48 AGAD, KWK, sygn. II – 464; ASP Kal., akta notariusza Głowczewskiego za 1825 r., dok. 1477, k. 126 [za:] J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 60.

49 Przemysłowcy i bogaci kupcy żydowscy mogli budować domy poza rewirem żydowskim, ale bez prawa dziedziczenia tych nieruchomości przez potomków. Ostatecznie sprawę dziedziczenia załatwiono nieoficjalnie. J. Goldberg, *op. cit.*, s. 15.

50 Zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 11 z 8 stycznia 1827 r.

51 W drugiej połowie lat 20. działalność nakładczą prowadziło w regionie wielu kupców pochodzenia żydowskiego, m.in. Mojżesz Stalpern i Szmul Lipszyc.

52 J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 57. Rząd Królestwa Polskiego popierał rozwój owczarstwa, toteż produkcja wełny rosła, jednak handel tym surowcem szybko przejęli żydowscy kupcy i kramarze. W sytuacji rosnącego popytu na wełnę ze strony rozwijającego się sukiennictwa handel tym towarem często miał charakter spekulacyjny.

53 Wełną na podobnych zasadach handlował zamieszkujący w Szadku były wspólnik F. Opatowskiego (z którym kilkanaście lat wcześniej podjął próbę uruchomienia fabryki tabaki i tytoniu) – Józef Koppel. Z czasem także przeniósł się do Zduńskiej Woli i pośredniczył w zaopatrzeniu okolicznych miast w farby na potrzeby produkcji

Z sukiennikami F. Opatowski zawierał umowy gwarantujące dostawy wełny⁵⁴ i produkcję sukna „na wyłączność”, co z czasem prowadziło do całkowitego uzależnienia wytwórców tkanin od nakładcy. Opis zależności łączącej F. Opatowskiego z wykonującymi dla niego pracę nakładczą tkaczami obrazuje zawarta 16 października 1826 roku umowa z czterema niemieckimi kolonistami Josephem Resselem, Gottfriedem Dehnke, Carlem Samuelem Schmidtem i Erenfrydem Goldnerem⁵⁵, która przewidywała dostarczenie przez nakładcę „7 ćwierci kamienia”⁵⁶ „wełny na jedenastoćwierciowy⁵⁷ postaw⁵⁸ sukna, a na mniejszy dziesięććwierciowy postaw sukna [...] 6 ćwierci kamienia wełny”, przy czym wytwarzane wyłącznie dla F. Opatowskiego „sukno winno być oddawane cienko przędzone, dobrą mieszaniną kolorów i dobrze folowane⁵⁹. Na ubytek rachowana będzie trzecia część wełny”. Zgodnie z zawartą umową tkacze otrzymywali 6,5 talar⁶⁰ za „postaw dziesięććwierciowy” oraz 10 talarów „za postaw jedenastoćwierciowy”⁶¹.

W latach 1826–1829 F. Opatowski zawarł podobne umowy na skup sukna z dostarczonej przez nakładcę wełny (na podobnych zasadach i z podobnym wynagrodzeniem: 60 złp za wykonanie jedenastoćwierciowego postawu, 42 złp za postaw dziesięććwierciowy i 39 złp za postaw dziewięććwierciowy) z wieloma

---

włókienniczej. Wełną handlował również inny Żyd mieszkający w Szadku – Mendel Lewin.

54 Sukiennicy z reguły obok tkactwa zajmowali się przędzeniem surowej wełny.

55 Akta notariusza szadkowskiego W. Kobyleckiego z 1826 r., s. 628, nr 367 (Archiwum Państwowe w Sieradzu) [za:] G. Missalowa (oprac.), *Źródła do historii...*, op. cit., s. 124–125.

56 Zob. przypis 29.

57 Ćwierć – jednostka miary długości (1/4 długości łokcia), równa 14,4 cm. Tu miara szerokości wyprodukowanego sukna – sukno jedenastoćwierciowe, tj. o szerokości 158,40 cm; sukno dziesięććwierciowe, tj. o szerokości 144 cm.

58 Postaw – jednostka miary tkanin, głównie sukna, w XIX w. różnej długości, średnio 22 łokcie, tj. ok. 12,70 m. Szerokość postawu zależała od techniki lub organizacji produkcji danego materiału (w danym regionie), a także od jego przeznaczenia i jakości (im wyższa jakość materiału, tym większe były rozmiary postawu). Bela sukna często liczyła 10–12 postawów.

59 Tkaniny przeznaczone na sukno tkane z grubej, zgrzebnej przędzy wełnianej poddawano folowaniu (spilśnianiu), co zwiększało zwartość tkaniny i polegało na umieszczeniu jej w foluszu – urządzeniu napędzanym wodą, gdzie stępory (drewniane młoty) uderzały w sukno leżące w stępie (wydrążonej kłodzie). Po folowaniu (obróbce foluszem) sukno skurczone o jedną czwartą naciągano na ramy i suszono.

60 1 talar – 6 złotych polskich.

61 G. Missalowa (oprac.), *Źródła do historii...*, t. I, op. cit., s. 124.

innymi zduńskowolskimi sukiennikami⁶². 30 grudnia 1829 roku zawarł umowę z Karolem Gottlichem i Augustem Puppe, którym „rzeczony Fajbuś Opatowski daje [...] swoją wełnę na wyrobek sukna, a gdyby który miał swoje własne sukno na sprzedaż, w takim razie Fajbuś Opatowski pierwsze miejsce kupna [...] mieć będzie, jednocześnie dogadzając żądaniu [...] daje im sposobem pożyczki złotych polskich tysiąc dwieście. Natomiast bracia Puppowie zapewniają, iż na wszystkich swoich warsztatach i maszynach [...] nikomu innemu wyrabiać, czyli to sprzedawać nie będą sukna [...] jak tylko kontraktującemu Opatowskiemu, a gdyby zadość fabrykanci bracia Puppowie nie uczynili powyższemu punktowi, w takim przypadku każdy przekraczający karę złp tysiąc osiemset Opatowskiemu zapłaci”⁶³. Z punktu widzenia F. Opatowskiego szczególnie ważne było zastrzeżenie monopolu w zakresie dostarczania wełny i odbioru sukna, co całkowicie uzależniało tkaczy od nakładcy, toteż w wielu zawieranych przez niego umowach można znaleźć zapis mówiący, że otrzymujący wełnę tkacz „będzie wyrabiał dla niego sukna na wszystkich swoich warsztatach”⁶⁴. W praktyce oznaczało to możliwość stosowania nieograniczonego wyzysku, ale było normą w sytuacji coraz ostrzejszej konkurencji między samymi nakładcami.

Szczególną rolę w procesie uzależniania sukienników odegrała decyzja o zakupie tzw. „ciepłych ram” i uruchomieniu w 1825 roku suszarni niezbędnej w procesie wykańczania sukna⁶⁵, na mocy umowy zawartej przez F. Opatowskiego w 1823 roku ze Stefanem Złotnickim⁶⁶. Prawo korzystania z suszarni miał każdy, płacąc 2 złp od postawu. Aby jednak skłonić tkaczy do przyjmowania nakładu, F. Opatowski zdecydował, iż minimalna ilość przyjmowanego do suszenia sukna to 40 nakładów. Oznaczało to, że aby skorzystać z „ciepłych ram” przeciętny sukiennik musiał zgromadzić około półroczną produkcję⁶⁷, a na takie zamrożenie kapitału nie pozwalały skromne

62 J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 68.

63 Akta notarialne notariusza szadkowskiego Kajetana Szczawińskiego za rok 1829, s. 394–397, nr 422 (Archiwum Państwowe w Sieradzu) [za:] G. Missalowa (oprac.), *Źródła do historii...*, *op. cit.*, s. 128–130.

64 *Akta notariusza powiatu Szadkowskiego za 1829 r., cz. II*, s. 134–137, 691; za 1830 r., cz. I, s. 426 (Archiwum Państwowe w Sieradzu) [za:] J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 35.

65 Nakład przeważnie był organizowany wokół zakładu wykańczalniczego lub składu przędzy.

66 APŁOS, Akta notariusza W. Kobyleckiego, 1823, nr 177 [za:] E. Nejman, J. Stulczewski, *Stefan Złotnicki (1779–1847) – założyciel miasta Zduńska Wola, podprefekt powiatu szadkowskiego, szlachcic i wolnomularz*, „Biuletyn Szadkowski” 2017, t. 17, s. 19.

67 W tym czasie przeciętny sukiennik był w stanie wyprodukować 1–2 postawy tygodniowo. Zob. J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 41.

zasoby finansowe zduńskowolskich rzemieślników. Umowy zawierane przez F. Opatowskiego z tkaczami o nakład przewidywały możliwość przyjęcia postawy bez wykończenia (po odpowiednim zmniejszeniu kwoty umówionej zapłaty). Ustanowione bariery w postaci minimalnej liczby tkanin przyjmowanych do suszenia sprawiły, że tkaczom trudno było utrzymać niezależność i funkcjonować poza systemem nakładczym.

F. Opatowski w drugiej połowie lat 20. uzależnił od siebie nie tylko pracujących w systemie nakładczym zduńskowolskich tkaczy⁶⁸, ale także innych uczestników procesu wytwórczego funkcjonujących w złożonym łańcuchu produkcji włókienniczej – w praktyce przejął kontrolę nad całokształtem produkcji sukienniczej. Wykupywał hurtem od dziedzica kwity uprawniające do folowania sukna⁶⁹, które następnie odsprzedawał sukiennikom, a we wrześniu 1827 roku wydzierżawił od Stefana Złotnickiego folusz⁷⁰. Wyprodukowane sukno rzemieślnicy suszyli, korzystając z należących do F. Opatowskiego „ciepłych ram”. Od kapitału kupieckiego uzależnieni byli również popadający w długi właściciele funkcjonujących w Zduńskiej Woli postrzygalni⁷¹. Farbiarza Ferdynanda Stegmana⁷², który był winien F. Opatowskiemu znaczącą kwotę 4 817 złp, zobowiązał do „farbowania sukna na życzenie Opatowskiego, gdyby on nie miał życzenia farbować sukna u Stegmana, to ten nie może go do tego zmusić”⁷³, co czyniło F. Opatowskiego faktycznym dysponentem farbiarni.

Z czasem rozproszoną produkcję rzemieślniczą w systemie nakładczym stopniowo zaczęła zastępować bardziej efektywna ekonomicznie scentralizowana

---

68 W końcu lat 20. prawie wszyscy sukiennicy zduńskowolscy byli zatrudniani przez nakładców, gdyż „ani jedni, ani drudzy bez tych i bez tamtych utrzymać by się nie mogli”. Zob. J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 34–35.

69 Złotnicki zobowiązał sukienników osiadających w Zduńskiej Woli do folowania sukna wyłącznie w należącym do niego foluszu dominialnym poprzez wprowadzenie do umowy zapisu, że „nigdzie indziej jak tylko w foluszu dominialnym folować mają pod karą zapłacenia za każde uchybienie dubeltowej opłaty” (umowa z 20 czerwca 1821 r.). Posiadanie folusza i monopolu na folowanie tkanin przynosiło dziedzicowi znaczące dochody. Zob. J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 39.

70 Zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego, nr 356 z 19 września 1827 r.

71 W postrzygalni strzyżono ręcznie sukno, usuwając meszek lub skracając włókna wystające ponad powierzchnię tkaniny.

72 Ferdynand Stegman przybył do Zduńskiej Woli w 1822 r. z Aleksandrowa i w zamian za otrzymanie od dziedzica Złotnickiego trzech placów o łącznej powierzchni 9 mórg zobowiązał się urządzić nowoczesną farbiarnię.

73 Akta notariusza powiatu szadkowskiego za 1827 r. (Archiwum Państwowe w Sieradzu) [za:] J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 37.

manufaktura⁷⁴, w której spauperyzowani sukiennicy stanowili najemną siłę roboczą. Także F. Opatowski, wzbogacony na organizacji nakładczego systemu produkcji, podjął decyzję o uruchomieniu własnej „fabryki” sukna⁷⁵ (sprowadził w tym celu maszynę tkacką o wartości 7,2 tys. złp), która rozpoczęła działalność w 1830 roku⁷⁶. Najprawdopodobniej jednak na początku lat 30. zakład ten działał na niedużą skalę, gdyż jeszcze w połowie 1830 roku F. Opatowski zawierał kolejne umowy o nakład np. z Potałowskim (który zobowiązywał się dostarczać co tydzień piętnaście postawów sukna przez jeden rok) i Frydrychem Kartajem (na wyrób przez dwa lata sukna na wszystkich należących do niego warsztatach „ile tylko wyrobić będzie zdolny”). Rozliczenia związane z zawieraniem transakcjami odnotowywane były w prowadzonych przez F. Opatowskiego ksiązkach „wybranej wełny i oddanego sukna oraz pobranej zapłaty”, w których zapisywano wszystkie operacje i poświadczano je notarialnie⁷⁷. Te (realne jeszcze w połowie roku 1830) zamierzenia zweryfikował wybuch powstania listopadowego.

Dobra koniunktura dla produkcji tkanin wełnianych – z której tak wiele korzystał F. Opatowski – skończyła się wraz z klęską powstania listopadowego w 1831 roku, czego konsekwencją była utrata wschodnich rynków zbytu. Na dodatek likwidacja armii Królestwa Polskiego spowodowała ograniczenie zamówień rządowych. Kryzys szczególnie silnie dotknął rzemiosło funkcjonujące w nakładczym systemie produkcji – w latach 30. wielu sukienników opuściło Zduńską Wolę⁷⁸.

Ograniczone możliwości zbytu zmusiły F. Opatowskiego do renegeacji wcześniej zawartych umów długoterminowych i zmniejszenia wynegocjowanych zamówień. W tej sytuacji F. Opatowski wcześniejsze zamiary rozwijania własnej

74 Istotne znaczenie z punktu widzenia centralizacji procesu wytwórczego miał rozwój produkcji tanich tkanin bawełnianych. W Zduńskiej Woli pierwsze manufaktury scentralizowane należały do Jana Kuntze, Karola Hille, Jana Apfela, Józefa Donatta i Józefa Andritta.

75 Wielu zamożnych nakładców, którzy zakumulowali kapitał pochodzący z organizacji nakładu, a często także z uprawiania lichwy w latach 40., inwestowało we własne zakłady produkcyjne. Zob. G. Missalowa, *Studia...*, *op. cit.*, s. 115–117.

76 W maju 1830 r. F. Opatowski odkupił od pośredników Józefa Michała Neuschattena i Hersza Dyde maszyny, zakupione przez nich od Ludwika Boese (zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 146 z 3 maja 1830 r.).

77 Akta notariusza powiatu szadkowskiego za lata 1829–1830 (Archiwum Państwowe w Sieradzu). Zob. J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 36–37.

78 Wielu z nich emigrowało do Prus i Rosji, aby uniknąć opłat celnych wprowadzonych na granicach Królestwa Polskiego.

produkcji odłożył na później. W lutym 1833 roku zdecydował się na sprzedaż za kwotę 3 tys. złp zakupionej wcześniej maszyny włókienniczej⁷⁹.

Warunki do powolnej odbudowy przetwórstwa włókienniczego zarysowały się dopiero w połowie lat 30. Ostatecznie własną manufakturę sukieniczą z prawdziwego zdarzenia F. Opatowski uruchomił w Zduńskiej Woli w 1837 roku⁸⁰, niestety brak jest informacji dotyczących jej działalności w kolejnych latach. Najprawdopodobniej zakład ten nie funkcjonował dłużej niż 10 lat, na co wpływ miała rosnąca konkurencja ze strony przetwórstwa bawełny oraz kryzys końca lat 40.

Kolejne kłopoty i rysujący się w przemyśle zastój spowodowały, że F. Opatowski porzucił dotychczasowe zajęcia i podjął działalność w innych branżach (napoje alkoholowe⁸¹ i piekarnictwo)⁸².

Dorobek

Szeroko zakrojona aktywność Fajbusia Opatowskiego, doskonałe wyczucie rynku i umiejętność podejmowania właściwych decyzji we właściwym czasie sprawiły, iż niewątpliwie – w wymiarze ekonomicznym – był on człowiekiem sukcesu. Miarę tego sukcesu stanowiły dochody i status materialny F. Opatowskiego, który dorobił się majątku sytuującego go w gronie najzamożniejszych osób w regionie.

F. Opatowski, dysponując znaczącym kapitałem, poza handlem i produkcją, zajmował się też, prawdopodobnie nie mniej dochodowym, udzielaniem pożyczek⁸³. Borykający się z kłopotami finansowymi Stefan Złotnicki, już w 1822 roku był winien Fabisiowi Opatowskiemu 5 tys. złp⁸⁴, a później jeszcze kilkukrotnie zadłużał się u niego, m.in.: w 1822 roku na kwotę 6,2 tys. złp (za

---

79 Maszynę odsprzedał zduńskowolskiemu kupcowi Michałowi Neuschattelowi (zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyleckiego nr 26 z 1 lutego 1833 r.).

80 Wcześniej w 1832 r. manufakturę w Zduńskiej Woli uruchomił H. Neuschatten. Zob. AGAD KRSW, sygn. 2090 [za:] J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 46.

81 Zob. rozliczenie F. Opatowskiego z Franciszkiem Hille propinacji zduńskowolskiej (akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyleckiego nr 15 z 11 stycznia 1834 r.).

82 J. Goldberg, *op. cit.*, s. 15.

83 Znaczna część umów notarialnych zawieranych z udziałem F. Opatowskiego dotyczyła udzielania i rozliczania pożyczek – por. załączony do tego artykułu spis aktów notarialnych, w których był jedną ze stron.

84 W tym czasie dzienne wynagrodzenie najemnego pracownika rolnego wynosiło nie więcej niż 1–2 złp, zaś wykwalifikowanego rzemieślnika (cieśli, murarza itp.) 2–4 złp.

sukno wzięte na Śląsk), w 1823 roku na kwotę 2,1 tys. złp (za wełnę – 40 kamieni po 53 złp), w 1833 roku na kwotę 10 tys. złp, w 1835 roku na kwotę 5 tys. złp i w 1836 roku na kwotę 23 tys. złp⁸⁵. W 1825 roku suma pożyczek udzielonych przez F. Opatowskiego przekraczała 14,5 tys. złp, a w 1832 roku tylko jeden dłużnik, J. Hiller Warszawski, zapożyczył się u niego na kwotę ponad 20,6 tys. złp⁸⁶.

W październiku 1830 roku F. Opatowski zapisał znaczącą kwotę 36 tys. złp⁸⁷ żonie Dramie, która tego samego dnia poczyniła notarialny zapis majątku na rzecz swoich dzieci⁸⁸.

O zasobności F. Opatowskiego świadczą należące do niego składniki majątku, w latach 30. było to – nie licząc ruchomości (wełny, sukna, maszyny, urządzenia itp.) – zabudowane nieruchomości gruntowe: kilka domów w rodzinnym Szadku, Zduńskiej Woli i Łasku. W 1847 roku nabył posiadłość ziemską w pobliskiej wsi Janiszewice – folwark o powierzchni 2 łanów (hub)⁸⁹ gruntu rolnego wraz z lasem i tzw. przydziałki (łącznie ok. 50 ha)⁹⁰ – i tam w wieku 72 lat osiadł na stałe.

F. Opatowski aktywnie wspierał gminę żydowską w Zduńskiej Woli (utworzoną w 1828 roku), m.in. w 1852 roku sfinansował budowę murowanego domu modlitwy („bet midrash”⁹¹) usytuowanego w miejscu dotychczas istniejącej niewielkiej drewnianej synagogi, z której zduńskowolska społeczność żydowska korzystała w latach 40.⁹²

85 E. Nejman, *Cztery pokolenia rodu Złotnickich w Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2013, s. 90–91, http://www.tpz-w.pl/files/publikacje/e_h_nejman_cztery_pokolenia_rodu_zlotnickich.pdf [dostęp: 26.01.2023].

86 J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 105.

87 Zob. Akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 456 z 15 października 1830 r.

88 Zob. Akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 455 z 15 października 1830 r. Być może te zapisy związane są z rozводом F. Opatowskiego z żoną Dramą, bowiem w kwietniu 1831 r. pojawia się akt notarialny stanowiący o intercyzie zawartej między F. Opatowskim i Taubą z Chaiów Rosenblaum (zob. akta notariusza szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego nr 89 z 11 kwietnia 1831 r.).

89 Łan (hub) – miara powierzchni równa 30 morgom, tj. ok. 17,955 ha.

90 Archiwum państwowe – Akta notariusza szadkowskiego za 1847 r., s. 100 [za:] J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 105.

91 „Bet midrash” jest rodzajem synagogi, miejscem przeznaczonym zarówno do modlitwy, jak i nauki dla chłopców i mężczyzn studiujących talmud.

92 <https://www.jewishvirtuallibrary.org/zdunska-wola> [dostęp: 13.01.2023].

Pozycja i zdobycie majątek miały istotny wpływ na zachowania społeczne starozakonnego F. Opatowskiego. Niewątpliwie był on osobą bardziej zasymilowaną niż większość ludności wyznania mojżeszowego tamtych lat. Skłonność do zachowania odrębności kulturowej i postaw ortodoksyjnych była znacznie bardziej powszechna wśród biedniejszych warstw ludności żydowskiej. Szybszej asymilacji sprzyjał fakt zamieszkiwania poza rewirem żydowskim, co nie tylko ułatwiało nawiązywanie stosunków handlowych, ale także odmieniało wzorce zachowań kulturowych. W przypadku F. Opatowskiego poświadcza to deklaracja złożona przez niego przy okazji starania się o zezwolenie na zamieszkanie poza rewirem żydowskim, iż będzie on „dzieci do szkół publicznych posyłać i uczyć w języku polskim oraz nie odróżniać się strojem od osób innych wyznań”⁹³.

F. Opatowski zmarł w 1858 roku⁹⁴ w wieku 83 lat.

*****

Potomkowie osiadłego w Szadku najprawdopodobniej w drugiej połowie XVIII wieku żydowskiego rodu Opatowskich żyli w tym mieście aż do czasu II wojny światowej. Nazwiska przedstawicieli kolejnych pokoleń znaleźć można jeszcze wśród osób przebywających w latach 1940–1942 w getcie szadkowskim (Abram Opatowski, Jankiel Opatowski...), którzy 14 lipca 1942 roku zostali wywiezieni do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem⁹⁵.

Ostatni „szadkowski” ślad w sprawie rodziny Opatowskich pochodzi z korespondencji zaadresowanej 11 sierpnia 1945 roku do Zarządu Miejskiego w Szadku, w której czytamy: „Mam do Sz. P. wielką prośbę, mój szwagier Abram Feliks Opatowski, żona Minia i 3 jego dzieci, jedna dziewczyna Jadzia, druga Sala i chłopczyk Benjamin, mieszkali w Szadku aż do 1942 roku, o ile się nie mylę, gdyż aż do tego terminu posyłałem paczki żywnościowe i otrzymywałem listy, a po tym terminie, więcej o nich nie słyszałem, mieszkali na ul. [Łaskiej?] 7 o ile Sz. P. wie coś o nich, prosiłbym bardzo o danie mi znać. Ja mieszkam we Francji, o ile ktoś z nich żyje, to chcę im dopomóc. Dziękuję Sz. p. z góry”⁹⁶.

93 AGAD, KWK, sygn. II-646 [za:] J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 110.

94 <https://www.geni.com/people/Shraga-Fabisz-Berek-Opatowski/6000000026163225148> [dostęp: 13.01.2023].

95 WAPŁOS, MRNiZM w Szadku 1945–1950, sygn. 7/28 [za:] J. Stulczewski, *op. cit.*, s. 152.

96 List wysłany przez Maurice Picke z Roanne. WAPŁOS, MRNiZM w Szadku 1945–1950, sygn. 7/35 [za:] J. Stulczewski, *op. cit.*, s. 152.

Niestety odpowiedź Zarządu Miejskiego brzmiała: „osób o tym nazwisku już w Szadku nie ma. Do dziś nie ocalała też ani jedna macewa z tym nazwiskiem (ani żadnym innym) na cmentarzu żydowskim w Szadku”.

Tablica 2. Akty notarialne znajdujące się w księgach notariuszy szadkowskich zawarte przez Fajbusia Opatowskiego w latach 1814–1817 i 1826–1836⁹⁷

Notariusz*/Numer/Data aktu notarialnego	Treść aktu notarialnego
D/740/15 III 1814	Antoni Drobiński burmistrz Szadku i F. Opatowski (fabrykant tabaki) – kontrakt na dzierżawę podatków: brukowego, targowego i miejscowego
D/1146/11 VII 1816	Wincenty Krąkowski (dziedzic dóbr Janiszewice i Kłady) zaciąga dług u F. Opatowskiego
D/1277/14 II 1817	Rozliczenie Wincentego Krąkowskiego (dziedzica dóbr Janiszewice i Kłady) z F. Opatowskim
D/1297/18 III 1917	Rozliczenia Jana Helmisa (z Szadku) z F. Opatowskim
D/1406/28 VII 1817	Rozliczenia F. Opatowskiego z Onufrym Klemensiewiczem
D/1407/28 VII 1817	Maciej Dembicki zaciąga dług u F. Opatowskiego
K/26/26 I 1826	Samuel Walfel i Abram Kempiniński (właściciel papierni) w Orchowiu mają dług u F. Opatowskiego
K/27/26 I 1826	Rozliczenia Abrama Kempinińskiego i F. Opatowskiego
K/95/5 IV 1826	Rozliczenia Hipolita Kokowskiego (plenipotencja Macieja Stawiskiego) i F. Opatowskiego
K/103/9 IV 1826	F. Opatowski 1 200 złp od Dawida Abrama Holty (z Łasku) ceduje na Grzegorza Chrzanowskiego
K/104/12 IV 1826	Dawid Abram Holty (z Łowicza) wystawił obligacje dla F. Opatowskiego; rozliczenia
K/108/10 IV 1826	F. Opatowski za 1 400 złp kupił dom (zwany kuźnią) z placem przy ul. Stefana w Zduńskiej Woli

⁹⁷ Notariusze urzędujący w Szadku obsługiwali teren całego powiatu szadkowskiego (w jego granicach leżały m.in. Łask, Żelów, Lutomiernik, Pabianice, a także Zduńska Wola).

Notariusz*/Numer/Data aktu notarialnego	Treść aktu notarialnego
K/109/10 IV 1826	Ludwik Gruneg (sukiennik ze Zduńskiej Woli) ma dług u F. Opatowskiego (za wełnę)
K/110/10 IV 1826	Stefan Złotnicki winien jest F. Opatowskiemu 6 575 złp
K/114/12 IV 1826	Dawid Abramowicz Holty (z Łowicza) wydzierżawia F. Opatowskiemu dom z zabudowaniami w Łasku na 1,5 roku
K/115/12 IV 1826	Rozliczenia Dawida Abramowicza Holty (z Łowicza) i F. Opatowskiego
K/195/14 V 1826	Rozliczenia Aleksandra Wyganowskiego (z Paprotni) z F. Opatowskim
K/367/16 X 1826	Joseph Reslel, Gotfrid Dehnke, Carl Samuel Schmidt, Erenfryd Goldner zobowiązują się wyrabiać dla F. Opatowskiego sukno
K/11/8 I 1827	Burmistrz miasta Zduńska Wola Jan Keller wydzierżawia i F. Opatowskiemu na 3 lata dochody z miar i wąg
K/105/30 III 1827	Rozliczenia Abrama Kempieńskiego i Samuela Wofel z F. Opatowskim
K/143/27 IV 1827	Poświadczenie długu F. Opatowskiego u Krystiany Frostowej z Szadku
K/146/29 IV 1827	Rozliczenia Anny Krystiany Frost i F. Opatowskiego
K/150/30 IV 1827	Poświadczenie długu Stefana i Honoraty Złotnickich u F. Opatowskiego w wysokości 14 357 złp
K/204/13 VI 1827	Rozliczenia Franciszka Hałaczkiewicza (podsędka) i F. Opatowskiego
K/211/18 VI 1827	Rozliczenia Abrama Kępińskiego i F. Opatowskiego
K/294/2 VIII 1827	Rozliczenie Ferdynanda Stegmana i F. Opatowskiego
K/356/19 IX 1827	Stefan Złotnicki wydzierżawia folusz F. Opatowskiemu (Mosiek Kopel Alt, Anna i Szmul Frenkel z Kalisza 3 108 kwitów foluszowych po 1,06 złp)
K/405/6 XI 1827	Rozliczenia Ferdynanda Steymana i F. Opatowskiego

Tablica 2. (cd.)

Notariusz*/Numer/Data aktu notarialnego	Treść aktu notarialnego
K/211/22 IV 1828	F. Opatowski sprzedaje Józefowi Michał Neuschaten (ze Zduńskiej Woli) dom (zwany kuźnią) z placem przy ul. Stefana
K/426/8 VI 1828	Rozliczenia Abrama Kempirńskiego i Samuela Wolf (właściciele papierni w Orchowic) i F. Opatowskiego
K/516/9 VIII 1828	F. Opatowski kwituje otrzymanie obligacji od Stefana Złotnickiego na kwotę 14 357 złp
K/34/17 II 1829	Intercyza – F. Opatowski, jego córka Gołda rozwiedziona Neymanowa i Szmul Izrael Lipczyc
S/152/19 II 1829	Karol Ciels nabył od F. Opatowskiego wierzytelności w kwocie 4 950 złp tytułem farbiarni w Zduńskiej Woli
K/112/20 III 1829	Umowa sukiennika Gotfryda Denke i F. Opatowskiego na produkcję sukna z powierzonej wełny
K/272/23 VI 1829	Michał Neuschaten (faktor) wdzierżawia na 6 lat F. Opatowskiemu dom murowany z przybudówką, stajnią, spichrzem nr 37 przy ul. Sieradzkiej w Zduńskiej Woli
K/273/23 VI 1829	Rozliczenia Wincentego Kobyleckiego i F. Opatowskiego
K/303/5 VII 1829	Rozliczenia Krystiany Frostowej (z Łodzi) z F. Opatowskim
K/321/15 VII 1829	Rozliczenia Jana Pradela (sukiennik ze Zduńskiej Woli) i F. Opatowskiego
K/325/17 VII 1829	Stefan Złotnicki odstępuje F. Opatowskiemu dochód za wyprodukowane sukno w wysokości 3 000 złp
K/400/3 IX 1829	Rozliczenia Macieja Dembickiego i F. Opatowskiego
S/422/30 XII 1829	F. Opatowski zawiera umowę na wyrób sukna z braćmi Karolem, Gotlibem i Augustem Puppe
S/437/10 I 1830	F. Opatowski zawiera umowę na wyrób sukna z Frydrychem Kartaikiem
K/99/4 IV 1830	F. Opatowski wystawił Stefanowi Złotnickiemu zobowiązanie do spłaty długu (oblig) na kwotę 3 500 złp

Notariusz*/Numer/Data aktu notarialnego	Treść aktu notarialnego
K/146/3 V 1830	Józef Michał Naiszetten i Hersz Dyde sprzedali F. Opatowskiemu maszyny, które kupili od Ludwika Boese
K/330/6 VIII 1830	Hiller Warszawski kwituje odbiór zobowiązań od F. Opatowskiego
K/455/15 X 1830	Drama z Jeyków Opatowska – zapis majątku dla dzieci
K/456/15 X 1830	F. Opatowski zapisuje żonie Dramie 36 000 złp
K/89/11 IV 1831	F. Opatowski i Tauba z Chaiów Rosenblaum – intercyza
K/116/6 V 1831	F. Opatowski oraz Karol i August Puppe – kontrakt na dostawę sukna (zmiana poprzedniej umowy na 4 postawy sukna na tydzień)
K/169/3 VII 1831	Józef Michał Naischatten (ze Zduńskiej Woli) kwituje odbiór 400 talarów od Ludwika Bozego i F. Opatowskiego
K/306/5 VII 1832	Jakub Hiller Warszawski wystawił F. Opatowskiemu obligacje na kwotę 20 625 złp
K/432/18 IX 1832	Jakub Hiller Warszawski wystawił F. Opatowskiemu obligacje na kwotę 7 305 złp
K/23/1 II 1833	F. Opatowski kwituje odbiór od Hillera Warszawskiego 3 000 złp
K/24/1 II 1833	Józef Neuschatel wystawił F. Opatowskiemu obligacje na kwotę 3 000 złp
K/25/1 II 1833	Michał Neuschatel (ze Zduńskiej Woli) poświadczają dług u F. Opatowskiego
K/26/1 II 1833	F. Opatowski sprzedaje Michałowi Neuschatel maszynę suknienniczą za 3 000 złp
K/27/1 II 1833	Hiller Warszawski kwituje odbiór od F. Opatowskiego 8 250 złp
K/328/10 IX 1833	Stefan Złotnicki wystawił F. Opatowskiemu obligacje na kwotę 10 000 złp
K/365/14 X 1833	Hertz Tosk wystawił F. Opatowskiemu obligację
K/14/11 I 1834	Stefan Złotnicki wystawił F. Opatowskiemu obligacje na 5 000 złp

Tablica 2. (cd.)

Notariusz*/Numer/Data aktu notarialnego	Treść aktu notarialnego
K/15/11 I 1834	Franciszek Hille – rozliczenie z F. Opatowskim propinacji zduńskowolskiej
K/45/7 II 1834	F. Opatowski i Sora z Działowskich Haskel zawierają układ względem należności
K/165/15 V 1834	F. Opatowski kwituje odbiór sukcesji po Nachamanie Hasklu
K/312/19 IX 1834	Gołda z Opatowskich kwituje ojca F. Opatowskiego z porcji macierzystej i po braciach
K/103/22 IV 1835	Jan Grunan odstąpił sumę Marcinowi Kwiatużyńskiemu do odebrania od F. Opatowskiego
K/169/15 V 1835	Stefan Złotnicki wystawił F. Opatowskiemu obligacje na kwotę 30 000 złp
K/235/22 VI 1836	Stefan Złotnicki wystawił F. Opatowskiemu obligacje na kwotę 23 000 złp

[* D – akta notariusza Józefa Dydyńskiego⁹⁸; K – akta notariusza Wincentego Kobyleckiego⁹⁹; S – akta notariusza szadkowskiego Kajetana Szczawińskiego¹⁰⁰]

Źródło: Akta notariusza powiatu szadkowskiego Józefa Dydyńskiego z lat 1809–1817 i akta notariusza powiatu szadkowskiego Wincentego Kobyleckiego z lat 1817–1836 (Archiwum Państwowe w Sieradzu)

Bibliografia

- Badziak K., Woźniak K. (oprac.), *Materiały do dziejów przemysłownictwa Królestwa Polskiego. Raporty prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823–1832*, Łódź 1998.
- Goldberg J., *The History of Jewish Settlement in Zdunska-Wola*, [in:] E. Ehrlich, L. Kaye-Klin (red.) *The Zdunska-Wola Book*, Tel Aviv, Israel Press Ltd, April 1968, s. 3–15.

⁹⁸ Józef Dydyński, notariusz szadkowski w latach 1809–1817.

⁹⁹ Wincenty Kobylecki, notariusz szadkowski w latach 1817–1836.

¹⁰⁰ Kajetan Szczawiński, notariusz szadkowski w latach 1828–1847.

- Kaczmarek R. (oprac.), *Źródła do historii miast Łódzkiego Okręgu Przemysłowego w XIX w.*, Warszawa 1958.
- Kowalczyk, R.W., „Polityka solna” w Księstwie Warszawskim w latach 1807–1815, „Przegląd Historyczny” 2009, nr 100/4, s. 761–780.
- Kowalczyk R.W., *Szadek na tle sytuacji gospodarczej departamentu kaliskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, t. 8, s. 127–142.
- Kulesza M., *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3, s. 55–71.
- Marszał T., *Historia Szadku w „Studium historyczno-urbanistycznym” J. Goldberga*, „Biuletyn Szadkowski” 2020, t. 20, s. 37–54.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Marszał T., *Szadkowskie ogłoszenie reklamowe z 1837 roku – asumpt do kilku uwag na temat osadnictwa niemieckiego i rozwoju rzemiosła tekstylnego w Szadku na początku XIX w.*, „Biuletyn Szadkowski” 2019, t. 19, s. 51–75.
- Missalowa G., *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego (1815–1870)*, t. I, *Przemysł*, Łódź 1964.
- Missalowa G. (oprac.) *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego*. „Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim”, t. I, Warszawa 1957.
- Nejman E., *Cztery pokolenia rodu Złotnickich w Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2013.
- Nejman E., Stulczewski J., *Stefan Złotnicki (1779–1847) – założyciel miasta Zduńska Wola, podprefekt powiatu szadkowskiego, szlachcic i wolnomularz*, „Biuletyn Szadkowski” 2017, t. 17, s. 6–28.
- Stulczewski J., *Żydzi w Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 141–160.
- Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 r.*, Łódź 1974.
- Włodarczyk Z., *Początki parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli – list Stefana Złotnickiego do władz administracyjnych Królestwa Polskiego (1825 r.)*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2017, nr 1.

Źródła archiwalne

- Akta notariusza powiatu szadkowskiego Józefa Dydyńskiego z lat 1809–1817 (Archiwum Państwowe w Sieradzu).
- Akta notariusza powiatu szadkowskiego Wincentego Kobyłeckiego z lat 1817–1836 (Archiwum Państwowe w Sieradzu).

Źródła internetowe

http://www.tpzw.pl/files/publikacje/e_h_nejman_cztery_pokolenia_rodu_zlotnickich.pdf [dostęp: 26.01.2023].

<https://www.geni.com/people/Shraga-Fabisz-Berek-Opatowski/6000000026163225148> [dostęp: 26.01.2023].

https://www.jewishgen.org/yizkor/Zdunska_Wola/Zdunska_Wola.html [dostęp: 26.01.2023].

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/zdunska-wola> [dostęp: 26.01.2023].